

Паломництво до Святої Землі як релігійна практика в середньовічній Європі

Оксана Карліна

<http://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2022-10-120>

У статті розкрито процес зародження паломництва до Святої Землі в ранньому середньовіччі, його розвиток протягом наступних кількох століть; показано відвідування християнами святих місць у Палестині як релігійну практику в середньовічній Європі. Основним джерелом у дослідженні теми слугували записки як західноєвропейських, так і руських учасників паломництва. Автори таких творів відобразили свої переживання, духовне піднесення і зміцнення у вірі, зумовлені подорожжю до Святої Землі. Огляд наукової літератури проблеми засвідчив, що середньовічне паломництво залишається предметом зацікавлень багатьох дослідників, однак в українській історіографії воно не знайшло ґрунтовного вивчення. Зазначено, що відвідування святих місць відоме в релігійній практиці ще з античних часів і характерне для багатьох релігій. Визначено причини, чому воно не мало духовної мети в перші три століття християнства. Прослідковано процес формування паломницького руху до Святої Землі в ранньому середньовіччі. Підкреслено, що традиції ходіння на прощу до Палестини християни надали нового обґрунтування. Вказано на роль св. Єлени у започаткуванні звичаю побожних відвідувань Святої Землі та в побудові в Єрусалимі комплексу сакральних споруд з її ініціативи та імператора Константина Великого. Паломництва у Святу Землю, а також до святинь у Константинополі та на Афоні входили до релігійної практики наведеної до християнства Русі. «Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена» яскраво засвідчує, що для його автора Єрусалим – не просто святе місто, а символ духовної вершини, шлях до якої був важкий не тільки фізично, але й духовно, бо він вів до істинної віри. Акцентовано увагу на прагненні християнського середньовічного соціуму буквально пережити дорогу спасіння, що стимулювало залучення до паломницьких подорожей ширшого кола людей. Дорога до святих місць формувала взаємодію географії, богослов'я та мандрів. Подорож до Святої Землі, значущої з погляду християнського вчення, перетворювалася на паломництво, оскільки давала змогу глибше пізнати та осмислити Святе

Писання, а подолані труднощі надавали цій подорожі аскетичних рис. Паломництво увійшло до середньовічного побуту також як одна з масових форм народного благочестя. Ключові слова: середньовічна Європа, Свята Земля, паломництво, релігійна практика, паломницька література.

Постановка наукової проблеми та її значення. У середні віки види мандрівок були різними: торгові поїздки, військові походи, об'їзди середньовічними правителями своїх маєтків, але найшановнішою формою мандрівок було паломництво до християнських святинь, яке вирізнялося релігійно-моральним сприйняттям. Такі подорожі можна розглядати як переміщення по «карті» моральних координат. Вони могли привести до збільшення святості (у випадку відвідування святих місць), але могло й бути сумнівним у релігійному і моральному плані (у випадку відвідування нехристиянських земель) – тоді мандрівка розглядалася як своєрідне антипаломництво.

Паломництво можна назвати одним із найстаріших проявів мандрівок людей, які зумовлені позаекономічними мотивами. Мало воно й різні форми: було спонтанним рухом, не раз виходило з-під контролю Церкви, але й донині є однією з релігійних форм побожності. Церква ніколи не зараховувала паломництво до релігійних обов'язків, хоча заохочувала і його направляла практику, включала до усталених душпастирських структур.

Аналіз досліджень проблеми. Тема середньовічного паломництва, ітінераріїв, духовних переживань, які виникали внаслідок контактів зі святими місцями, важлива для істориків Церкви, теологів, антропологів, релігієзнавців. Вона широко представлена в зарубіжній історіографії, насамперед в англомовній та польській.

В українській науковій літературі небагато праць, у яких висвітлюються ті чи інші аспекти середньовічного паломництва до Святої Землі. Так, твори Ермія Созомена і Сократа Схоластика послужили базовим джерелом у статті Яни Попович для висвітлення процесу зародження паломницького руху в ранньохристиянський період¹. Мотиваційну складову паломництва до Святої Землі християн західноєвропейського середньовічного соціуму визначив Віктор Мудеревич². Він також проаналізував наукові розвідки вітчизняних і зарубіжних фахівців другої половини ХХ ст., у яких йшлося про текстологічні, лінгвістичні та змістові характеристики «Ходження ігумена Данила» –

¹ Попович Я. Паломництво у ранньохристиянський період. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2014. Вип. 6. С. 68 – 73.

² Мудеревич В. Феномен християнського паломництва: мотиваційні аспекти. Релігія та соціум. 2011. № 2 (6). С. 38 – 43.

одного з найвідоміших паломницьких творів³. Українську паломницьку прозу XI – XVIII ст. досліджував Петро Білоус⁴. Досвід ходіння на прощу ігумена Данила і прп. Єфросинії Полоцької розкрив Юрій Завгородній⁵. Вивченню археологічних пам'яток, як матеріальних свідчень відвідання Святої Землі мешканцями Південної Русі, присвячено декілька статей⁶.

У російській історіографії залишається актуальною невелика робота Ольги Добіаш-Рождественської, у якій розглянуто виникнення християнського паломництва, його характерні риси та етапи розвитку. З урахуванням доробку сучасної історичної науки ці ж питання знайшли ґрунтовне узагальнення в статті Світлани Лучицької, опублікованої в «Словаре средневековой культуры»⁸. У роботі Володимира Даркевича паломництво показано не стільки як релігійна практика, скільки як один із видів мандрівок у VII – XIII ст.⁹. Цікавим видається спостереження Марії Рождественської щодо сприйняття прочанами Єрусалима як міста-книги: ходіння по Єрусалиму – це ніби нове прочитання Святого Писання. Саме паломництво до Святої Землі для благочестивої людини було мандрівною не тільки в просторовому вимірі, а в часовому, до того ж одночасно – і в минуле, й в майбутнє¹⁰. Матеріали археологічних розкопок також служать підтвердження активного паломництва мешканців давньоруських земель до Святої Землі¹¹.

³ Мудеревич В. Вивчення «Ходження ігумена Даниїла» до Святої Землі у 50 – 80-х рр. XX ст. Релігія та соціум. 2011. № 1 (5). С. 96 – 101.

⁴ Білоус П. Паломницький жанр в історії української літератури. Житомир, [б. в.], 1997. 158 с.; Білоус П. Українська паломницька проза: Історія жанру. Київ: [б. в.], 1998. 127 с. Білоус П. Тяжіння Святої Землі. Українська паломницька проза. Київ: Академвидав, 2013. 205 с.;

⁵ Завгородній Ю. Ігумен Данило – давньоруський взірець паломницького досвіду. Горський В., Вдовина О., Завгородній Ю., Киричок О. Давньоруські любоводари: Київ: Академія. 2004. С. 110 – 160; Завгородній Ю., Фросина Полоцька: паломницький досвід святості. Давньоруське любоводаріє: тексти і контексти; упоряд. О. Вдовина, Ю. Завгородній. Київ: Києво-Могилянська академія. 2006. С. 160 – 175.

⁶ Готун І. А. Близькосхідні паломницькі хрестики з південноруських селищ. Східний світ. 2017. № 1 – 2. С. 111 – 130; Гупало В. Християнские реликвии из княжеского Звенигорода. В камне и бронзе; Сб. ст. в честь Анны Песковой; ред. А. Е. Мусин, О. В. Щеглова. Санкт-Петербург, 2017. С. 117 – 123; Готун І. А., Казимір О. М., Гунь М. О., Сухонос А. М. Середньовічне християнське паломництво і дві знахідки з Ходосівки. Археологія. 2018. №1. С. 68 – 90.

⁷ Добіаш-Рождественская О. А. Западные паломничества в средние века. Петербург: Брокгауз-Ефрон, 1924. 72 с.

⁸ Лучицкая С. И. Паломничество. Словарь средневековой культуры; под общей ред. А. Я. Гуревича. Москва: РОССПЭН, 2003. С. 337 – 342

⁹ Даркевич В. П. Аргонавты Средневековья; 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2005. 254 с.

¹⁰ Рождественская М. В. Образ Святой Земли в древнерусской литературе. Иерусалим в русской культуре; ред. А. Л. Баталов, А. М. Лидов. Москва: Наука, 1994. С. 8 – 14.

¹¹ Мусин А. Е. Археология древнерусского паломничества в Святую Землю в XII – XV веках. Богословские труды. 35. К 150-летию Русской Духовной миссии в Иерусалиме

Англомовна історіографія проблеми паломництва в період пізньої Античності і Середньовіччя представлена багатьма роботами. Серед них варто виділити роботи англійського медієвіста Джонатана Сампшена, у яких автор досить критично ставиться до деяких аспектів традиції паломництва, принижуючи роль релігійного чинника в здійсненні паломницьких подорожей¹².

У книзі Едварда Д. Ханта розглянуто виникнення паломництва у Святу Землю в Римській імперії за Константина Великого та його наступників¹³. Треба також згадати збірник статей «Паломництво в Античності і ранньому християнстві: бачити богів», виданий в Оксфорді¹⁴, де проблему паломництва автори проаналізували в антропологічному і міжрелігійному контексті на матеріалах стародавнього Сходу й античності, на єврейських та християнських текстах і матеріальних об'єктах. У цьому збірнику заслуговує на увагу стаття Джона Елснера про вплив паломництва на формування літургії¹⁵, а також «Вступ»¹⁶, у якому подано типологію паломництва за такими критеріями: віддаль між святим місцем і місцем проживання паломника (зона охоплення), особи паломників (приватні чи офіційні особи), розклад відвідування, активність у святих місцях і мотивація подорожі¹⁷. У спільній роботі Дж. Елснера і Саймона Колемана розглянуто місце паломництва в трьох світових релігіях – в юдаїзмі, ісламі – до Мекки, християнстві – до Святої землі¹⁸. Гендерний аспект паломництва в пізньосередньовічній Англії розкрито в дослідженні Сьюзан Моррісон¹⁹.

(1847 – 1997). 1999. С. 92 – 110; Пескова А. А. Паломнические реликвии Святой Земли в древнерусском городе. Пилигримы: историко-культурная роль паломничества; науч. ред. В. Н. Залеская. Санкт-Петербург: изд-во Гос. Эрмитажа, 2001. С. 113 – 126.

¹² *Sumption J.* Pilgrimage: an image of mediaeval religion. Lanham: Rowman a. Littlefield, 1975. 391 p.; *Sumption J.* Pilgrimage. London: Faber a. Faber, 2002. 400 p.; *Sumption J.* The Age of Pilgrimage: The Medieval Journey to God. Mahwah: Hidden Spring, 2003. IV, 567 p.

¹³ *Hunt E. D.* Holy Land pilgrimage in the Later Roman Empire AD 312 – 460. Oxford: Clarendon Press, 1982. 269 p.

¹⁴ *Pilgrimage in Graeco-Roman and early Christian antiquity: Seeing the Gods*; ed. J. Elsner, I. Rutherford. Oxford, 2007. XVII, 513 p.

¹⁵ *Elsner J.* Piety and Passion: Contest and Consensus in the Audiences for early Christian pilgrimage. *Pilgrimage in Graeco-Roman and early Christian antiquity. Seeing the Gods*, ed. J. Elsner, I. Rutherford, Oxford 2007. P. 407 – 434.

¹⁶ *Elsner J., Rutherford I.* Introduction. *Pilgrimage in Graeco-Roman and early Christian antiquity: Seeing the Gods*, ed. J. Elsner, I. Rutherford, Oxford 2007. P. 1 – 38.

¹⁷ *Elsner J., Rutherford I.* Introduction. *Pilgrimage in Graeco-Roman and early Christian antiquity: Seeing the Gods*, ed. J. Elsner, I. Rutherford, Oxford 2007. P. 11 – 12.

¹⁸ *Coleman S., Elsner J.* Pilgrimage: Past and Present in the World Religions. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1995. 240 p.

¹⁹ *Morrison S.* Women Pilgrims in Late Medieval England: Private Piety as Public Performance. London, New York: Routledge, 2000. 208 p.

Роль середньовічного Єрусалима для розвитку паломницької традиції розкрита в роботі французької авторки Ніколь Шарейрон²⁰. Висновок про те, що в християнському паломництві не було нічого унікального, за винятком його масштабів у деяких великих центрах, таких як Палестина, можна зробити з монографії П'єра Мараваля²¹.

У німецькій історіографії наголос зроблено на вивчення паломництва німців у середні віки. Дослідження «Німецькі паломництва у Святу Землю» Райнгольда Реріхта, вперше видане в кінці XIX ст., не втратило актуальності і в наш час, тому не раз перевидавалося²². Кармен фон Самсон-Гіммельштерна просліджувала образ паломника, його самооцінку, досвід і прийняття ним чужої культури на підставі аналізу паломницьких записок і тогочасної художньої літератури. Юрій Гасакер розглянув діяльність ордену іоаннітів у період пізнього середньовіччя як паломницької інституції, використавши як основне джерело паломницькі записки. Також видано разом з коментарями опис подорожі до Єрусалима Конрада Грюнемберга з Констанца, одного з представників патриціату цього міста²³.

Польська історіографія представлена роботами Мацея Старовецького, Галіни Манковської, Пьотра Івашкевича та інших²⁴. Так, Ришарда Буялс подала узагальнену характеристику джерел з історії паломництва II – VIII

²⁰ Chareyron N. Les pèlerins de Jérusalem au Moyen âge: l'aventure du saint voyage d'après journaux et mémoires. Paris: Imago, 2000. 296 p.; (анл. переклад: Chareyron N. Pilgrims to Jerusalem in the Middle Ages. New York: Columbia Univ. Press, 2005. 312 p.)

²¹ Maraval P. Lieux saints et pèlerinages d'Orient. Histoire et géographie des origines à la conquête arabe. Paris: Les Editions du Cerf, 1985. 443 p.

²² Röhricht R. Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande. Charleston: BiblioBazaar, 2009. 366 s.

²³ Samson-Himmelstjerna C. Deutsche Pilger des Mittelalters im Spiegel ihrer Berichte und der mittelhochdeutschen erzählenden Dichtung. Berlin: Duncker a. Humblot GmbH, 2004. 328 s. (Berliner Historische Studien. Band 37); Hasecker J. Die Johanniter und die Wallfahr nach Jerusalem (1480 – 1522). Göttingen, 2008: V&R, 323 s.; Denke A. Konrad Grünembergs Pilgerreise ins Heilige Land 1486. Untersuchung. Edition und Kommentar. Wien, Böhlau-Verlag GmbH u Cie., 2011. 599 s.

²⁴ Iwaszkiewicz P. Wczesnochrześcijańskie opisy podróży do Ziemi Świętej. Meander: miesięcznik poświęcony kulturze świata starożytnego. 1990. T. 45. Nr 1. S. 13 – 19; Mankowska H. Jerozolima – Rzym – Compostela. Wielkie pielgrzymowanie u schyłku średniowiecza. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008. 572 s.; Starowiejski M. Pielgrzymki do Ziemi Świętej w wiekach II – IV a Biblia. Bobolanum. 1993. Nr 4. S. 146 – 159; Mruk W. Pielgrzymowanie do Ziemi Świętej w drugiej połowie XIV wieku. Kraków: Historia iagellonica, 2001. 220 s.; Burkiewicz Ł. Polski ruch pielgrzymkowy do Ziemi Świętej w okresie XII w. – koniec XVIII w. Syntetyczne ujęcie. Polska kultura religijna. Studia o polskiej religijności na przestrzeni wieków; red. Ł. Burkiewicz, I. Kaczmarzyk, L. Zinkow. Kraków: Akademia Ignatianum w Krakowie, 2019. S. 41 – 66.

ст.²⁵; Марія Ставнавська розкрила феномен паломництва в польській і німецькій культурі доби Середньовіччя і Раннього нового часу²⁶. Збірники статей, видані за матеріалами конференцій, є певним підсумком вивчення теми паломництва²⁷.

Як бачимо, паломництво залишається предметом зацікавлень багатьох дослідників. Вони з'ясовують, для чого людина йшла на прощу, що бачила у цьому виді мандрівки, чого очікувала. Дискусії про природу і мотиви паломництва обґрунтовані ще й тим, як по-різному його розуміють окремі релігійні групи. Однак в українській історіографії феномен середньовічного паломництва не знайшов ґрунтового вивчення, що актуалізує запропоновану розвідку.

Огляд джерел. Основним джерелом вивчення історії середньовічного паломництва до Святої Землі є записки учасників паломництва – специфічний жанр, відмінний від художньої чи полемічної літератури. Автор такого твору сам відвідав землі, які описав, тобто його опис базований на власному досвіді. Він старався максимально повно відобразити деталі своєї подорожі, тим самим давав можливість читачеві ознайомитись із описом земель, де більшості не випало побувати. Паломницькі записки не раз видавалися у формі збірок у перекладі з латинської. В одну з таких збірок, підготовлених польською мовою, включено фрагмент «Церковної історії» Сократа Схоластика з описом паломництва св. Єлени (близько 326 р.), спогади анонімного паломника з Бордо (333 р.), фрагмент «Листа 108» св. Єроніма до Євстохія; «Лист II. Про паломництво до Єрусалима» св. Григорія Ніського, «Паломництво до святих місць» паломниці Егерії, «Опис паломництва до Святої Землі» Аноніма з П'яченци і розповідь єпископа Аркульфа, яка міститься у творі «Про святі місця» ірландського абата Адомнана²⁸. Ці матеріали доповнює англomовна збірка із 18 текстів, які містять відомості про паломництва до Єрусалима. Вони датовані 385 – 1099 рр. і доповнені докладними коментарями, картами, планами міст і гравюрами із зображенням святих місць²⁹. Хронологічним продовженням є збірка німецькою мовою за

²⁵ *Bulas R.* Chrześcijańskie itineraria do miejsc świętych od II do VIII wieku. *Vox Patrum*. 2012. T. 59. Nr 32. S. 77 – 91.

²⁶ *Starnawska M.* Das Phänomen der Pilgerfahrten in der deutschen und polnischen Kultur des Mittelalters und der Frühen Neuzeit. *Biuletyn Polskiej Misji Historycznej/Bulletin der polnischen Historischen Mission*. 2015. Nr 10. S. 25 – 62.

²⁷ *Pielgrzymki w kulturze średniowiecznej Europy. Materiały XIII Seminarium Mediewistycznego*, red. J. Wiesiołowski, Poznań: PTPN, 1993. 229 s.; *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*; pod red. H. Mankowskiej, H. Zaremskiej. Warszawa: PAN, 1995. 228 s.

²⁸ *Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej IV-VIII w.; wybór, wstęp, wprowadzenie i opracowanie P. Iwaszkiewicz; przedmowa M. Starowieyski*. Kraków: WAM, 2010. 320 s.

²⁹ *Wilkinson J.* Jerusalem Pilgrims before the Crusades. Warminster, 2002. 420p.

назвою «Паломники і дослідники у Святій Землі. Подорожні повідомлення з Палестини, Сирії та Месопотамії з XI до XX століть у листах і щоденниках»³⁰.

З давньоруських паломницьких записок до найвідоміших зараховують «Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена» («Житѣ и хождение Даниила, Руськыя земли игумена»). Цей твір витримав кілька видань³¹, у тому числі й у перекладах різними мовами³². Данило, за припущенням істориків, був ігуменом одного з монастирів Чернігівської землі. Його «Ходіння» належить до книг, якими найбільше зачитувалися на Русі, про що говорить наявність великої кількості рукописних списків. Описи Святої Землі ігумена Данила протягом століть сприймалися вихідцями із південнослов'янських земель як зразок для паломницьких текстів³³.

Іншим джерелом є розповідь Агрефеня, настоятеля Богородичного Авраамового монастиря у Смоленську, про подорож в 1370-х роках з Москви до Константинополя, а звідти – в Александрію, Каїр, Дамаск, Єрусалим і Антіохію³⁴.

Також опублікована «Антологія хоженій русских путешественников XII – XV веков»³⁵. У першому розділі цієї книжки міститься монографія

³⁰ Pilger und Forscher im Heiligen Land. Reiseberichte aus Palästina, Syrien und Mesopotamien vom 11. bis 20. Jahrhundert in Briefen und Tagebüchern; hrsg von E. Wolf-Crome. Gießen: Wilhelm Schmitz, 1977. XLIII, 584 s.

³¹ Путешествие игумена Даниила по Святой Земле в начале XII в. (1113 – 1115). Санкт-Петербург: тип. Императорской Академии Наук, 1864. XIV, 193 с.; «Хождение» игумена Даниила. Комментарии. Памятники литературы Древней Руси: XII век. Москва: Наука, 1978. С. 25 – 114; Хождение Даниила, игумена Русской земли. Книга хожений: Записки русских путешественников XI – XV вв.; сост., подгот. текста, пер., вступ. статья и коммент. Н. И. Прокофьева. Москва: Советская Россия, 1984. С. 27 – 267; Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. Київ: Дніпро, 2001. Т. 1: X – XV ст. С. 373 – 392; «Хождение» игумена Даниила в Святую Землю в начале XII в.; отв. ред. Г. М. Прохоров. Санкт-Петербург: Издательство Олега Абышко, 2007. 416 с.

³² Див, наприклад: The Pilgrimage of the Russian Abbot Daniel in the Holy Land 1106 -1107 A. D.; trans. C. W. Wilson London: [s. n.], 1888. XV, 108 p.; Ihumena Daniela z ziemi ruskiej pielgrzymka do Ziemi Świętej; przekł. K. Pietkiewicz, red. J. Grzybowska, K. Pietkiewicz. Poznań: Wyd. Poznańskie, 2003. 178 s.

³³ Дюкова Е. Паломницький жанр на перехресті культурних традицій Центральної і Західної Європи XVI – XVII ст.: «Апологія» Мелетія Смотрицького, «Пeregrинація» Миколая Криштофа Радзивіла, аноніме «Слово про якогось там старця». 2010. № 7. С. 60.

³⁴ Хождение архимандрита Агрефеня обители Пресвятыя Богородицы; под ред. архимандрита Леонида (около 1370 г.). Православный Палестинский Сборник. 1896. Т. XVI. Вып. 3 (48). X, 36 с.; Хождение Агрифения в Палестину: (Текст и археографич. примеч. Прокофьева Н. И.). Литература Древней Руси. Москва, 1975. Вып. 1. С. 136 – 151.

³⁵ Малетю Е. И. Антология хоженій русских путешественников XII – XV веков. Исследование, тексты, комментарии; отв. ред. А. Н. Сахаров. Москва: Наука, 2005. 440 с.

Єлена Малето³⁶, у якій показана наукова перспективність і необхідність історичного дослідження «ходжень», а в другому – матеріали тринадцяти найвідоміших «ходжень» XII – XV ст., починаючи з твору ігумена Данила, які систематизовані за тематичним і хронологічним принципами.

Вивчаючи записки паломників, треба пам'ятати, що вони мають компілятивний характер: відтворюють спостереження самого автора, товаришів із подорожі, інформацію, почерпнуту з Біблії, з інших описів Святої Землі³⁷. Вони опосередковано відображають емоційний стан автора під час мандрівки, його духовне піднесення і зміцнення у вірі, зумовлені відвідуванням Святої Землі.

Мета статті: розкрити процес зародження паломництва до Святої Землі в ранньому середньовіччі, його розвиток протягом наступних кількох століть та показати відвідування святих місць у Палестині як релігійну практику в середньовічній Європі.

Виклад основного матеріалу. Практика паломництва витікає з широкого розуміння мандрівки людини. Адже людина – це *homo viator*. «Буття в дорозі» можна трактувати як у дослідному розумінні, метафоричному, так і метафізичному. Усе людське життя можна підвести під «буття в дорозі»: і поява на світ, і сходження з горизонту земного життя, загалом усе, що міститься між тими межами нашого життя, означене дорогою, переміщенням³⁸. У біблійному баченні людини образ дороги є символічною домінантою пошуку втраченої первісної гармонії, що визначала життя в Едемі. Людська дорога починається після споживання забороненого плоду й нашттовхується на нездоланну перешкоду. Виявившись неспроможною самотужки подолати цю перешкоду, людина дістає новий шанс у Христі. «Конкретна людина, яка є спадкоємцем Адама, є людиною в дорозі, мандрівником, що має визнавати себе гостем і паломником на цій землі»³⁹.

У патристичній літературі буття в дорозі більше було пов'язане з настановами, що містяться в Євангелії, ніж з фізичною подорожжю до святих місць. Перші християни самі були означені як члени спільноти, названої дорогою, а тому були людьми, існуванням яких було перебування в дорозі. Таке твердження знаходимо вже в Діяннях Апостольських, де християни окреслені

³⁶ Малето Е. И. Хожения русских путешественников XII – XV вв. Москва: ИРИ РАН, 2000. 206 с.

³⁷ Mankowska H. Jerozolima – Rzym – Compostela. Wielkie pielgrzymowanie u schyłku średniowiecza. S. 50.

³⁸ Strzelczyk J. «Pielgrzymka nie zna granic». Pielgrzymki w Europie średniowiecznej. Mnisi i pielgrzymki w średniowieczu. Łądz na szlakach kulturowych Europy; red. M. Brzostowicz, H. Mizerska, Wrzesiński. Poznań – Łądz, 2007. S. 32–33.

³⁹ Jelonek T. Wędrówki biblijne. Kraków: WAM, 2004. S. 7.

як прихильники «нової дороги» і «такими, що на дорозі Господа». Їхня екзистенційна дорога і буття в дорозі замінювали фізичне паломництво до Єрусалима⁴⁰. Критика паломництва, як тільки зовнішнього буття в дорозі, відноситься до проблеми екзистенції людини на землі, яка розуміється як буття в дорозі до Бога, теж як до Люду Божого загалом. Перенесення основного акценту паломництва із зовнішнього буття в дорозі до святих місць, до духовного буття в дорозі, віри до Ісуса Христа і до есхатологічного Міста є базовим теологічним пунктом щодо критики паломництва отцями Церкви в перші століття християнства⁴¹.

Паломництво до Святої Землі вписується в релігійну практику, відому ще з Античності. Тоді людина йшла до визначених місць, будучи переконаною, що там зустріне бога, у якого вірила, якого боялася, на допомогу якого може надіятися. У паломництві людина стає пунктом перетину двох координат: часу і простору та двох рівнів існування: тілесного і духовного.

Подорожі до місць, які вважаються святими, характерні для таких великих релігій, як іслам, буддизм, індуїзм. У деяких релігіях паломництво до головних святинь належить до релігійних обов'язків. Звернемо увагу насамперед на юдаїзм. Для євреїв паломництво до Єрусалимської святини було базовим виявом їхньої побожності. У Старому Завіті воно має політичний підтекст, оскільки відіграло роль об'єднавчої сили народу. Ідентифікаційний аспект паломництва зріс після знищення Храму. Після вавилонського полону паломництво до Єрусалима стало релігійним обов'язком, який мав протистояти руйнівним тенденціям єдності народу і об'єднувати його у вірі та спільному культі⁴².

В ісламі хадж, тобто паломництво до Мекки, належить до п'яти стовпів мусульманської віри. Він відбувається в певний час і має характер пожертвування. Кожний мусульманин – чоловік і жінка – повинен хоча б раз у житті піти на прощу до Мекки⁴³.

Беручи до уваги традиції обох вище зазначених монотеїстичних релігій, може видаватися дивним, що в християнстві не існує обов'язку паломництва. Більше того, до паломництва критично ставилися в перші століття існування християнства, що відображено у творах Григорія Ніського († бл. 390 р.). У

⁴⁰ Hastetter M. C. W drodze do miejsc świętych – krytyka chrześcijańskiego pielgrzymowania na przełomie wieków jako inspiracja do duszpasterstwa pielgrzykowego. *Peregrinus Cracoviensis*. 2015. 26 (2). S. 67.

⁴¹ Hastetter M. C. W drodze do miejsc świętych – krytyka chrześcijańskiego pielgrzymowania na przełomie wieków jako inspiracja do duszpasterstwa pielgrzykowego. S. 70.

⁴² Ibidem. S. 64 – 65.

⁴³ Ламузіна Н. А. Ислам: шлях крізь століття: монографія. Київ: Київ. нац. торг-екон. ун-т, 2016. С. 172 – 173.

листі «Про паломництво до Єрусалима», написаному в 381 р. після подорожі до Єрусалима і Вифлеєма, не забракло неприкритої підозри до паломників і паломництва, до їхнього надто матеріального ставлення до святих місць⁴⁴.

Практиці паломництва до Палестини християни надали нового обґрунтування. Свята Земля стала метою паломництва як земна Батьківщина Ісуса Христа. Там Син Божий став людиною і увійшов в історію через таємницю Втілення; у Вифлеємі Він народився, у Назареті таємно жив, Галілейське озеро і навколишні поселення – там, де Він навчав, дорога до Єрусалиму – там пройшли Його останні дні, мученицька смерть на Хресті і Воскресіння. Оце суть християнського вшанування Святої Землі – території між Середземним морем на заході і рікою Йордан на сході, між горами Лівану на півночі і пустелею Синай на півдні.

Паломництво до святих місць, де жив Ісус, страждав і воскрес, є відносно пізнім явищем. Воно розвивалося поступово, причинами чого було переслідування християн протягом трьох століть, важка подорож до Палестини, але, насамперед, внутрішній характер віри, яка в перші століття не вимагала якихось «наочних доказів», достатньо було доказів зі Святого Писання. Тому, з одного боку, паломники, завдяки знанню Біблії, усвідомлювали винятковість тієї землі як місця, де відбулися головні для людства події, а з другого – сліпо не трактували цю землю. Щоб не допустити звинувачень у дотриманні звичаїв юдеїв і язичників, Церква обережно ставилась до паломництва. Воно не стало виразом християнського культу. Але в цей час зароджувалася практика відвідування поховань мучеників, з яких у майбутньому розвинувся паломницький рух. До кінця III ст. паломницький рух до Святої Землі не мав духовної мети, а був краєзнавчим, своєрідною «верифікацією» біблійних переказів та історичних відомостей. Поштовхом до подорожі було бажання поглибити знання Біблії⁴⁵.

Про рух паломництва в класичному розумінні можна говорити тільки з IV ст., коли з оприлюдненням Медіоланського едикту (313 р.) християнство вийшло з катакомб. Відтоді можна зауважити в ньому зміну релігійних практик. Від часу Константина Великого, після припинення масового переслідування християн, метою паломництва стало прагнення насамперед побувати в місцях, пов'язаних із мучеництвом Ісуса, потім з Його дитинством і діяльністю.

⁴⁴ Św. Grzegorz z Nyssy. Wybór pism. Warszawa: PAX, 1963. S. 225 – 230; Iwaszkiewicz P. Wczesnochrześcijańskie i późnoantyczne łacińskie opisy podróży do Ziemi Świętej (przed wyprawami krzyżowymi). Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy, red. H. Mankowska, H. Zaremska, Warszawa, 1995. S. 101.

⁴⁵ Starowieyski M. Pielgrzymki do Ziemi Świętej w wiekach II-IV a Biblia. S. 151.

Як вважається істориками Церкви⁴⁶, першою паломницею, що формально започаткувала звичай побожних відвідин Святої Землі, була імператриця Єлена (+ 327), мати римського імператора Константина Великого. Її проща до Палестини, закріплена в агіографічній традиції у зв'язку зі знайденням Чесного Хреста й воздвиженням його 326 року, зафіксована вже Євсевієм Кесарійським у «Житті Константина» (кн. 3, розділ 42), а згодом – у «Церковній історії» (кн.1 «Константин Великий», розділ 17) Сократом Схоластиком, продовжувачем праці Євсевія Кесарійського, та в однойменних книгах блаженного Феодорита Кирського (кн. 1, розділ 18) і Ермія Созомена Саламінського (кн. 2, розділ. 1)⁴⁷. Ця перша проща відбулася наступного року після проведення Першого Вселенського собору в Нікеї (325 р.) і знаменувала утвердження нікейського християнства як державної релігії Римської імперії. Імператриця відвідала Єрусалим і Вифлеєм, місце явлення Авраамові Бога біля Мамврійського дуба, Оливну гору й Гефсиманію. За переказами, вона знайшла Хрест Господній, основну частину дерева Хреста залишила в Єрусалимі, а дві окремі частини вислала до двох столиць імперії – Рима і Константинополя. З ініціативи св. Єлени і Константина Великого в Єрусалимі був зведений комплекс сакральних будівель, який складався з двох головних святинь: з базиліки Анастасис (з грецької: базиліка Воскресіння, збудована над Гробом Господнім) і з Мартиріону (з грецької: Церква Мучеників; над місцем, де був знайдений Хрест, і пагорб Голгофа). Весь комплекс був освячений у 335 р.⁴⁸. Єрусалим став одним з найбільших центрів християнського життя, містом Бога⁴⁹.

Протягом IV ст. змінилося поняття святих місць і ставлення до паломництва як подорожі з пізнавальною метою, до паломництва, що мало на меті духовну підтримку. Зростання паломництва до Святої Землі відбулося в другій половині цього століття.

Прикладом паломниці того часу є Егерія Аквінатська, аристократка з римської Іберії, яка відвідала Синай і Святу Землю 384 р. Її подорожні записки започаткували ітінерарій – важливий жанр християнської літера-

⁴⁶ Лортиц Й. История Церкви, рассмотренная с историей идей: пер. с нем. Москва: Христианская Россия, 1999. Т. 1: Древность и средние века. С. 161.

⁴⁷ Сократ Схоластик. Церковная история: пер. с греч. Москва: РОССПЭН, 1996. С. 39–40; Феодорит, епископ Кирский. Церковная история: пер. с греч. Москва: РОССПЭН, 1993. С. 57–58; Эрмий Созомен Саламинский. Церковная история. Санкт-Петербург: тип. Фишера, 1851. С. 77 – 81.

⁴⁸ Wojciechowski L. Średniowieczne ośrodki pielgrzymkowe związane z relikwiami Męki Pańskiej. Mnisi i pielgrzymki w średniowieczu. Łądz na szlakach kulturowych Europy; red. M. Brzostowicz, H. Mizerska, Wrzesiński. Poznań – Łądz, 2007. S. 44 – 45.

⁴⁹ Starowieyski M. Caelestis urbs Hierusalem. Warszawskie Studia teologiczne. 2017. Numer specjalny. S. 353.

тури, розквіт якого припадає на середні віки⁵⁰. Ітінерарій Егерії написаний у формі щоденника-листа до «сестер» на Заході. Як більшість жінок того часу, Егерія вирушила в паломництво в мету аскетичного випробування. Не дивлячись на свій високий соціальний статус, вони жила скромно, долала всі труднощі подорожі, хоча мандрувала з великим почетом, а на дорогах її вітали єпископи і монахи, які розповідали про біблійні події, пов'язані з оглянутими місцями. Егерія вважала Палестину Святою Землею. Вона подорожувала з примірником Святого Писання, на місцях молилася, читала фрагмент Біблії і відповідний псалом, брала участь у богослужінні⁵¹. Хоча в літературі стверджується, що паломництво Егерії ще не мало духовного значення⁵², проте воно тривало три роки і було пов'язане з подоланням значних перешкод, зумовлених природними умовами. Тому нічим іншим не можна пояснити цю подорож, як духовною потребою і вірою в особливий сенс паломництва.

Твір Егерії засвідчив формування традиції відвідин Святої Землі задля глибшого переживання присутності в земній історії та у власному духовному житті воскреслого Спасителя. Паломниця не тільки маніфестувала цим свою духовну присутність серед прихильників і послідовників Христа, що йде на жертвовну смерть, але й засвідчувала входження до сакрального простору Святої Землі своєї церковної спільноти.

Розвиток паломницького руху сприяв розбудові «логістичного» забезпечення: якщо паломник з Бордо (333 р.) шукав ще самостійно місця для ночівлі, то століттям пізніше вже існувала мережа церковних «будинків паломника». Гостинність стала мірою любові до ближнього, але небезпека зберігалась для прочанина.

Подорож до Святої Землі контрастували з повсякденністю: йшлося про інший континент, до якого дороги були сповнені труднощами і небезпечкою. Потрібно було мати сміливість, щоб відважитися на паломництво, але не меншої мужності вимагало життя в Палестині. Стан святих місць залежав від тих, хто там панував. Відносно коротким був час миру і свободи для християн на батьківщині Спасителя. Медіоланський едикт, як відомо, поширювався і на Святу Землю, яка тоді знаходилась у межах східної частини Римської імперії. За імператора Константина Великого та його наступників будувалися церкви для увіковічнення найважливіших подій з життя Ісуса та

⁵⁰ Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej (IV–VIII w.); opr. P. Iwaszkiewicz, Kraków 1996.

⁵¹ Starowieyski M. Pielgrzymka Egerii. Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy, Warszawa, 1995. S. 89–97; Starowieyski M. Pielgrzymki do Ziemi Świętej. S. 152 – 153

⁵² Starowieyski M. Pielgrzymka Egerii. S. 94 – 95.

його учнів. Церква, яка увіковічне найважливішу для християнства подію – Воскресіння Христа – стала основною метою на шляху паломника. До нею тягнулися паломники, відвідуючи також інші місця, пов'язані з життям і діяльністю Ісуса та інших постатей Старого і Нового Завіту. Сакральна архітектура зміцнювала віру.

Упродовж другої половини IV– початку VII ст. будувалися не тільки церкви на місцях, пов'язаних із присутністю Христа. На схід від Єрусалима тисячі осіб ставали пустельниками, наслідуючи 40-денне перебування Ісуса в пустині. Глибинна необхідність пізнання (істинного пізнання, тобто пізнання Бога) спонукали людей обрати самотність та відлюдність⁵³. Такий спосіб життя пустельників можна назвати «аскетичним паломництвом».

Сприятливий для християнства час на Сході закінчився в 614 р., коли Палестину захопила сасанідська Персія. Тоді було знищено понад тисячу церков і кількадесят монастирів, страчено тисячі християн, зруйновано господарську інфраструктуру, як трофей забрано дерево св. Хреста⁵⁴. Візантійський імператор Іраклій розбив персів і відновив контроль над Палестиною в 628 р. Тоді він відбудував комплекс Гробу Господнього⁵⁵, а реліквії Святого Хреста з огляду на загрозу з боку арабів перевіз до Константинополя до собору Святої Софії.

У 636 р. Палестина опинилася в руках мусульман. За Омейядів (661 – 750 рр.) не було проявів ворожості до місцевого населення; християни могли дотримуватись своєї віри; паломницький рух змілів, але не зник. У 670 р. єпископ Аркульф з Галлії провів дев'ять місяців в Єрусалимі. Свої враження від побаченого він викладав секретарю Адомнану, який записував їх спочатку на табличках, а потім викладав на пергаменті⁵⁶. Ситуація погіршилася за Абасидів (750 – 969 рр.), коли відбувалося переслідування християн, руйнування церков, насильне навернення на іслам, що спричинило масове переселення християн на Кіпр і до Візантії⁵⁷. Карл Великий (король франків з 768 р., імператор у 800 – 814 рр.), як імператор на Заході, відчував себе відповідальним за християн у Палестині. Договір з халіфом Гаруном аль-Рашидом мав гарантувати християнам можливість дотримуватись своєї віри

⁵³ Strzelczyk J. «Pielgrzymka nie zna granic». Pielgrzymki w Europie średniowiecznej. Mnisi i pielgrzymki w średniowieczu. Łąd na szlakach kulturowych Europy; red. M. Brzostowicz, H. Mizerska, Wrzesiński. Poznań – Łąd, 2007. S. 37.

⁵⁴ Острогорський Г. Історія Візантії; вид. 3-є, доп.; пер. з нім. Львів: Літопис, 2002. С. 91; Starowieyski M. Caelestis Urbs Hierusalem. S. 357.

⁵⁵ Войтович А. В., Домановський А. М. [та ін.]. Історія Візантії. Вступ до візантиністики; за ред. С. Б. Сорочана і А. В. Войтовича. Львів: Апірії, 2011. С. 168.

⁵⁶ Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej IV-VIII w. S. 298 – 310.

⁵⁷ Добиаш-Рожественская О. А. Западные паломничества в средние века. С. 36.

і здійснення паломництва; в Єрусалимі християни навіть мали свій квартал⁵⁸. Однак із переходом Палестини під контроль єгипетських Фатимідів (969 – 1171 рр.), особливо за панування халіфа аль-Хакіма (996 – 1021 рр.), ситуація суттєво погіршилася. У 1009 р. базиліка Гробу Господнього була зруйнована, християн масово навертали на іслам⁵⁹. Від XI ст. появився есхатологічний мотив паломництва – ходіння на прощу до Єрусалима сприймалося як остання подорож у житті, пов'язана з надією на близьку парусію (друге пришествя Христа).

Захоплення Святої Землі арабами значно утруднило доступ до неї для прочан, але не зупинило паломницького руху. Одночасно складалися нові його напрямки, насамперед до Рима – місця мученицької смерті апостола Петра і Павла; там також знаходилися катакомби, де були могили мучеників і перших християн та зосереджувалося багато реліквій. Згодом склалося паломництво єпископів, які прагнули вшанувати Папу римського як спадкоємця апостола Петра і єпископа Рима та скласти звіт про свою діяльність в єпархії⁶⁰.

З XI ст. формувалася мережа доріг, яка вела до поховання св. Якова у Компостеллі (Сант-Яго де Компостелла)⁶¹. Іншим прикладом можуть бути дороги до поховання св. Мартина в Турі, св. Томи Бекета в Кентербері та до санктуарію, присвяченого Архангелу Михаїлу в Нормандії⁶².

У XII – XIII ст. склалася традиція паломництва до місць, пов'язаних із Богородицею, хоча вже в перші століття християни відвідували місця, дотичні до життя Діви Марії, які описані в апокрифах. Однак тільки в пізньому середньовіччі багато санктуаріїв, були присвячені Богородиці. Майже завжди культ зосереджувався навколо чудотворної фігури Богородиці або її образу. Йдучи до Марії, прочани були впевнені, що зустрінуть Ісуса, адже більшість фігур або ікон представляють її разом із Сином⁶³.

У Середньовіччі культ мучеників відобразився в паломництві до місць їхнього мучеництва і поховань, потім місць, де знаходилися їхні реліквії. З часом склалася практика паломництва до місць, пов'язаних зі звичайними святими. Паломників вело бажання вшанувати великих свідків Ісуса і ближ-

⁵⁸ Kumor B., ks. Historia Kościoła: Wczesne Sredniowiecze chrześcijańskie. Lublin: redakcja wydawnictw KUL, 2001. S. 69.

⁵⁹ Добиаиш-Рождественская О. А. Западные паломничества в средние века. С. 37.

⁶⁰ Мудеревич В. Феномен християнського паломництва: мотиваційні аспекти. С. 42.

⁶¹ Mróz F. Polscy rycerzy i pielgrzymi w drodze do Composteli – przestrzeń, sacrum, czas. Rycerzy i pielgrzymi w tradycji europejskiej. Międzynarodowa konferencja naukowa 14 kwietnia 2018 roku; red. naukowa Ł. Stefaniak. Warszawa, 2018. S. 55 – 56.

⁶² Добиаиш-Рождественская О. А. Западные паломничества в средние века. С. 42 – 43.

⁶³ Chélini J., Branthomme H. Drogi Boże. Historia pielgrzymek chrześcijańskich. Warszawa: PAX, 1996; Webb D. Pilgrims and Pilgrimage in the Medieval West. London: Bloomsbury Academic, 2001. S. 163.

чого спілкування з ними. Наявність мощів, за переконанням вірних, певним способом уособлювала святого. Там можна було за його посередництвом отримати Божу благодать.

Окрему сторінку в історії паломництва складають два століття Хрестових походів (1099 – 1291 рр.). Існують різні оцінки цієї ініціативи «знизу» повернення Святої Землі. Можна тільки зауважити, що для місцевих християн це не був благополучний час. У період після Хрестових походів, за правління мамлюків (1250 – 1517 рр.), не дивлячись на перешкоди, паломницький рух не зупинявся. Переважно подорожували морем. Паломників обслуговували здебільшого кораблі Венеціанської республіки⁶⁴. Подорож в обидві сторони тривала від двох до трьох місяців. Першим етапом був порт Кандія на Криті, другим – Пафос на Кіпрі і третім – Яффа у Святій Землі. Інша дорога вела з Криту до Александрії в Єгипті. Плата за проїзд була високою: в обидві сторони коштувала 40 – 50 гульденів, що складало дворічний дохід ремісника, зайнятого на будівництві. Перевізник забезпечував тільки перевезення разом з відносно безпекою. Особливо активно розвинулося паломництво до Святої Землі в пізньому середньовіччі. За підрахунками дослідників, упродовж ста років (1350 – 1450 рр.) тільки з Польського королівства подорож до Палестини здійснило 130 осіб⁶⁵.

Прочани перебували під захистом церковного права, як тільки отримували офіційне благословення Церкви. З XII ст. вони отримували спеціальні привілеї, що оберігали життя і майно їхнє та їхніх сімей; на них не поширювалися деякі обмеження, які діяли в цивільному праві⁶⁶.

Недоступність Палестини після нового захоплення мусульманами і прагнення відвідування Святої Землі стали причиною появи в багатьох місцях своєрідної імітації Єрусалима у вигляді так званих святих гір. Вони облаштувались у відповідному географічному середовищі. Перша така імітація виникла в Іспанії на початку XV ст. Подібною формою в менших розмірах є хресна дорога, яка появилася ще в перші століття і мала деякі риси паломництва⁶⁷.

Паломництва у Святу Землю, а також до святинь у Константинополі та на Афоні входили до релігійної практики наверненої до християнства Русі. Засновник Києво-Печерського монастиря, прп. Антоній, перед поселенням на київських горах подався на Афон. Паломництво стало

⁶⁴ Quirini-Popławska D. Wenecja jako etap podróży do Ziemi Świętej (XIII–XV w.). *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*. Warszawa, 1995. S. 126–143.

⁶⁵ Podolska J. Pielgrzymi polscy w Ziemi Świętej 1350–1450. *Peregrinus Cracoviensis*. 1996. Nr 4. S. 221.

⁶⁶ Лучицкая С. И. Паломничество. С. 340.

⁶⁷ Bilska-Wodecka E. Kalwary europejskie. Analiza struktury, typów i genezy. Kraków; IGiGP, 2003. S. 93 – 94.)192 s.

також прологом аскетичного подвигу прп. Феодосія. Одні з перших ченців Києво-Печерської обителі, Варлаам (+ 1065) і Єфрем (+ бл. 1098 р.), здійснили не одну паломницьку подорож. Прп. Варлаам двічі ходив на прощу до Єрусалима і Константинополя, а прп. Єфрем відвідав Афон і Константинополь⁶⁸. Прп. Єфросинія Полоцька (+ 1173;), засновниця жіночого монастиря в Полоцьку, побувала в Єрусалимі⁶⁹. Як бачимо, паломництво було важливою сторінкою в біографії святого⁷⁰. Воно розглядалося як знаряддя аскетичного вдосконалення.

У 1106 – 1107 рр. побував у Єрусалимі ігумен Данило⁷¹. Для нього Єрусалим – не просто святе місто, а символ духовної вершини, шлях до якої був важкий не тільки фізично, але й духовно, бо він вів до істинної віри. Данило детально описав церкву Воскресіння Господнього. У ній він бачив один із духовних центрів Єрусалима.

«Ходіння» ігумена Данила засвідчує знання Біблії, яка стала путівником по святих місцях. Одночасно його паломництво також пов'язане з глибшим пізнанням Святого Писання. Загалом Данило увесь фізичний простір Святої Землі сприймав через осмислення Святого Писання і особистого релігійного досвіду. Тому паломництво руського ігумена – це рух у духовному просторі, де пошук духовних цінностей є головним⁷².

Адресуючи свої записки сучасникам і нащадкам, Данило прагнув, щоб вони «змінилися у вірі», «потягнулися душею і думкою» до святих місць і прийняли «рівну винагороду від Бога» з тими, кому вдалося здійснити паломництво. Безперечним здобутком паломництва до Святої Землі виступав обмін духовним досвідом, інтегрування локальних традицій у спільну християнську цивілізацію, єдиними вимірами якої ставали біблійні святині.

Твір ігумена Данила є надзвичайно важливим історичним джерелом, оскільки належить до нечисленних свідчень про Святу Землю в перший період існування держав хрестоносців. Паломник з Русі виявився вдумливим спостерігачем, якого цікавили не лише місця культу і релігійні справи (хоча

⁶⁸ Нестор. Житіє преподобного отця нашого Феодосія, ігумена Печерського. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. Київ: Дніпро, 2001. Т. 1: X – XV ст. С. 302 – 343; Дублянський А. Українські святі. Мюнхен [б. в.], 1962. С. 44 – 45.

⁶⁹ Житие преподобной Ефросинии, игуменни Полоцкой. Жития святых на русском языке, изложенные по руководству Четьих Миней св. Димитрия Ростовского. Киев: Киево-Печерская лавра, 1999. Т. 9. Май. С. 664–675. Див. також: Жиленко І. Житіє прп. Єфросинії Полоцької в «Житіях святих» свт. Димитрія Туптала. Нестерівські студії: Єфросинія Полоцька в історії Православ'я. Доповіді науковців VIII Нестерівських студій. Київ: Нац. Києво-Печерський історико-культ. заповідник, 2011. С. 23 – 40.

⁷⁰ Білоус П. Паломницький жанр в історії української літератури. С. 23.

⁷¹ «Хождение» игумена Даниила в Святую Землю в начале XII в. С. 312.

⁷² Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена. С. 373 – 392;

вони, зрозуміло, складають основний об'єкт розповіді), а також різні реалії суспільного життя і палестинської природи.

Паломництво до Святої Землі було популярним у Русі. Образ єрусалимського храму Воскресіння нагадував літургійний посуд, який називався «сіонами» або «єрусалимами»⁷³.

Причини інтенсивного розвитку паломницького руху можна знайти в нових явищах релігійності: утвердженні культу святих, появі культу Богородиці і поширення монастирського руху. Також мала значення роль чуда в ментальності християн і поширення переконання в тому, що Бог краще вислухає молитву у визначених місцях. Зростання почуття загрози з боку диявола посилювало переконання в тому, що від нього захиститися легше у святих місцях⁷⁴.

У середньовічну добу паломництво входить до числа найпопулярніших аскетичних подвигів, який сполучав зречення постійної оселі, майна, близьких людей та проступання за Христом. За спостереженнями Гергарда Подскальські, «до отців-пустельників давнини й до великих місіонерських рухів раннього Середньовіччя (після закінчення переселення народів) поняття «монашество» та «паломництво» стають майже синонімами»⁷⁵. Його роль зберігалася і в майбутньому, хоча завоювання Святої Землі ісламським халіфатом, а потім турками-османами, згодом боротьба Ренесансу з шануванням святих реліквій наклали свій відбиток на розвиток паломницької традиції.

Прагнення до буквального переживання дороги спасіння стимулювало залучення християнського середньовічного суспільства до паломницьких подорожей.

«Майже всі люди Середньовіччя суперечливо еволюціонували між двома вимірами: обмеженими обріями прогалини, де вони жили, й віддаленими обріями всього християнського світу, де кожний міг раптово відправитися з Англії в Сантьяго-де Компостелу або в Толедо [...]; із Фландрії в Се-Жан-д'Анжелі (Сирія), як багато хрестоносців [...]», – зауважив Жак Ле Гофф⁷⁶.

⁷³ Пентковский, А. М. Историко-литургический анализ повествования игумена Даниила «О свете Небеснемъ, како сходитъ ко Гробу Господню». Богословские труды. Т. 35. К 150-летию Русской Духовной миссии в Иерусалиме (1847 – 1997). Москва, 1999. С. 146.

⁷⁴ Wipszycka E. Pielgrzymki starożytne: problemy definicji i cezur. Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy. S. 27.

⁷⁵ Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988 – 1237 гг.); изд. 2-е. Санкт-Петербург: Византинороссика, 1996. С. 319.

⁷⁶ Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада; пер. с франц. Москва: Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. С. 129.

Дорога до Святої Землі формувала взаємодію географії, богослов'я та мандрів. Переживання мандрівки до місцевості, значущої з погляду церковного вчення, перетворювалося на аскетичний подвиг: над людиною долалася влада землі, дому, господарства. Дорога була звільненням від просторової замкненості, виходом у нову парадигму діяльності людини. Вона вела до Бога, до відчиненої Ісусом Христом – переможцем смерті і гріха як першопричини смерті – брами Небесного Царства. Етапами ж, зупинками й дороговказами на цьому шляху були сліди земних мандрів самого Ісуса Христа, його наступників у спасительній життєвій подорожі, досвід яких був стверджений вищим авторитетом Церкви в акті канонізації.

Висновки. Таким чином, із поширенням християнства формувалася практика вшанування священних центрів і основних дійових осіб нової релігії. Однією з таких практик для християн стало паломництво до Святої Землі. У середньовічному соціумі паломництво виконувало кілька функцій: релігійну, комунікативну, етичну та інші. Паломництво увійшло до середньовічного побуту як одна з масових форм народного благочестя й ефективний засіб подолання фізичних дистанцій до місцевостей, освячених благодатною присутністю Ісуса Христа, виявами Божої ласки в діях земних подвижників, задля духовного наближення до джерела освятної ласки, що виявилася в цих місцевостях, – Бога. Маршрути паломництв стали істотними складниками нового, християнського простору, у параметрах якого формувалася середньовічна цивілізація. Відвідування місць, які вирізняються знаками присутності Бога, змінювало мандрівку на паломництво, ніби її «освячувало». Мандрівників супроводжувало переконання, що подолання дороги і поєднаних з нею труднощів, незручностей, нерідко жертвовності, набрало духовного значення; завдяки набожності стало релігійною практикою: покайною, нагородною, вдячною чи навіть благальною. Разом з тією благородною істиною нерідко поєднувалися приземлені мотиви: бажання пізнати нові краї, людей, їхні звичаї. Ці «світські» обставини не применшували істотної цінності паломництва.

Паломництво вписується в сутність існування людини, у порядок архетипів і прагнень, задоволення яких не гарантує «малої стабільності». Це стосується і паломництва до Святої Землі. Для християн вона є насамперед земною батьківщиною Христа.

Будучи частиною культурної спадщини, християнське паломництво здійснюється і в наші дні, що зумовлює інтерес науковців до його виникнення і розвитку в Середньовіччі.

Список джерел і літератури:

1. Білоус П. Паломницький жанр в історії української літератури. Житомир, [б. в.], 1997. 158 с.
2. Білоус П. Українська паломницька проза: Історія жанру. Київ: [б. в.], 1998. 127 с.
3. Білоус П. Тяжіння Святої Землі. Українська паломницька проза. Київ: Академвидав, 2013. 205 с.
4. Войтович Л. В., Домановський А. М. [та ін.]. Історія Візантії. Вступ до візантиністики; за ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. Львів: Априорі, 2011. 880 с.
5. Готун І. А. Близькосхідні паломницькі хрестики з південноруських селищ. Східний світ. 2017. № 1 – 2. С. 111 – 130.
6. Готун І. А., Казимір О. М., Гунь М. О., Сухонос А. М. Середньовічне християнське паломництво і дві знахідки з Ходосівки. Археологія. 2018. № 1. С. 68 – 90.
7. Гупало В. Христианские реликвии из княжеского Звенигорода. В камне и бронзе; Сб. ст. в честь Анны Песковой; ред. А. Е. Мусин, О. В. Щеглова. Санкт-Петербург, 2017. С. 117 – 123.
8. Даркевич В. П. Аргонавты Средневековья; 2-е изд., испр. и доп. Москва: Университет, 2005. 254 с.
9. Добиаш-Рожественская О. А. Западные паломничества в средние века. Петербург: Брокгауз-Ефрон, 1924. 72 с.
10. Дублянський А. Українські святі. Мюнхен [б. в.], 1962. 99 с.
11. Дюкова Е. Паломницький жанр на перехресті культурних традицій Центральної і Західної Європи XVI – XVII ст.: «Апологія» Мелетія Смотрицького, «Перегринація» Миколая Криштофа Радзивіла, анонімне «Слово про якогось там старця». Слово і Час. 2010. № 7. С. 59 – 70.
12. Завгородній Ю. Ігумен Данило – давньоруський взірєць паломницького досвіду. Горський В., Вдовина О., Завгородній Ю., Киричок О. Давньоруські любоводари: Київ: Академія. 2004. С. 110 – 160;
13. Завгородній Ю, Фросина Полоцька: паломницький досвід святості. Давньоруське любоводаріє: тексти і контексти; упоряд. О. Вдовина, Ю. Завгородній. Київ: Києво-Могилянська академія. 2006. С. 160 – 175.
14. Жиленко І. Житіє прп. Єфросинії Полоцької в «Житіях святих» свт. Димитрія Туптала. Несторівські студії: Єфросинія Полоцька в історії Православ'я. Доповіді науковців VIII Несторівських студій. Київ: Нац. Києво-Печерський історико-культ. заповідник, 2011. С. 23 – 40.
15. Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. Київ: Дніпро, 2001. Т. 1: X – XV ст. С. 373 – 392.
16. Житие преподобной Ефросинии, игуменни Полоцкой. Жития святых на русском языке, изложенные по руководству Четьих Миней ст. Димитрия Ростовского. Киев: Киево-Печерская лавра, 1999. Т. 9. Май. С. 664–675.
17. Латигіна Н. А. Ислам: шлях крізь століття: монографія. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. 360 с.
18. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада; пер. с франц. Москва: Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. 376 с.

19. Лортиц Й. История Церкви, рассмотренная с историей идей: пер. с нем. Москва: Христианская Россия, 1999. Т. 1: Древность и средние века. 530 с.
20. Лучицкая С. И. Паломничество. Словарь средневековой культуры; под общей ред. А. Я. Гуревича. Москва: РОССПЭН, 2003. С. 337 – 342. Мудеревич В. Вивчення «Ходження ігумена Даниїла» до Святої Землі у 50 – 80-х рр. XX ст. Релігія та соціум. 2011. № 1 (5). С. 96 – 10.
21. Малето Е. И. Хождения русских путешественников XII – XV вв. Москва: ИРИ РАН, 2000. 206 с.
22. Малето Е. И. Антология хождений русских путешественников XII – XV веков. Исследование, тексты, комментарии; отв. ред. А. Н. Сахаров. Москва: Наука, 2005. 440 с.
23. Мудеревич В. Вивчення «Ходження ігумена Даниїла» до Святої Землі у 50 – 80-х рр. XX ст. Релігія та соціум. 2011. № 1 (5). С. 96 – 101.
24. Мудеревич В. Феномен християнського паломництва: мотиваційні аспекти. Релігія та соціум. 2011. № 2 (6). С. 38 – 43.
25. Мусин А. Е. Археология древнерусского паломничества в Святую Землю в XII – XV веках. Богословские труды. Т. 35. К 150-летию Русской Духовной миссии в Иерусалиме (1847 – 1997). Москва, 1999. С. 92 – 110.
26. Нестор. Житіє преподобного отця нашого Феодосія, ігумена Печерського. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. Київ: Дніпро, 2001. Т. 1: X – XV ст. С. 302 – 343.
27. Острогорський Г. Історія Візантії; вид. 3-є, доп.; пер. з нім. Львів: Літопис, 2002. 608 с.
28. Пентковский, А. М. Историко-литургический анализ повествования игумена Даниила «О свете Небеснемъ, како сходитъ ко Гробу Господню». Богословские труды. Т. 35. К 150-летию Русской Духовной миссии в Иерусалиме (1847 – 1997). Москва, 1999. С. 145 – 161.
29. Пескова А. А. Паломнические реликвии Святой Земли в древнерусском городе. Пилигримы: историко-культурная роль паломничества; науч. ред. В. Н. Залесская. Санкт-Петербург: изд-во Гос. Эрмитажа, 2001. С. 113 – 126.
30. Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988 – 1237 гг.); изд. 2-е. Санкт-Петербург: Византинороссика, 1996. XX, 572 с.
31. Попович Я. Паломництво у ранньохристиянський період. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2014. Вип. 6. С. 68 – 73.
32. Путешествие игумена Даниила по Святой Земле в начале XII в. (1113 – 1115). Санкт-Петербург: тип. Императорской Академии Наук, 1864. XIV, 193 с.
33. Рождественская М. В. Образ Святой Земли в древнерусской литературе. Иерусалим в русской культуре; ред. А. Л. Баталов, А. М. Лидов. Москва: Наука, 1994. С. 8 – 14.
34. Сократ Схоластик. Церковная история: [пер. с греч.]. Москва: РОССПЭН, 1996. 368 с.
35. Феодорит, епископ Кирский. Церковная история: [пер. с греч.]. Москва: РОССПЭН, 1993. 237 с.

36. «Хождение» игумена Даниила. Комментарии. Памятники литературы Древней Руси: XII век. Москва: Наука, 1978. С. 25 – 114.
37. Хождение архимандрита Агрефенья обители Пресвятыя Богородицы (около 1370 г.); под ред. архимандрита Леонида. Православны Палестинский Сборник. 1896. Т. XVI. Вып. 3 (48). X, 36 с.
38. Хождение Агрифения в Палестину: (Текст и археографич. примеч. Прокофьева Н. И.). Литература Древней Руси. Москва, 1975. Вып. 1. С. 136 – 151.
39. «Хождение» игумена Даниила в Святую Землю в начале XII в.; отв. ред. Г. М. Прохоров. Санкт-Петербург: Издательство Олега Абышко, 2007. 416 с.
40. Хождение Даниила, игумена Русской земли. Книга хождений: Записки русских путешественников XI – XV вв.; сост., подгот. текста, пер., вступ. статья и коммент. Н. И. Прокофьева. Москва: Советская Россия, 1984. С. 27 – 267.
41. *Эрмий Созомен Саламинский*. Церковная история. Санкт-Петербург: тип. Фишера, 1851. 636 с.
42. *Bilska-Wodecka E.* Kalwarie europejskie. Analiza struktury, typów i genezy. Kraków: IGI GP, 2003. 192 s.
43. *Bulas R.* Chrześcijańskie itineraria do miejsc świętych od II do VIII wieku. *Vox Patrium*. 2012. T. 59. Nr 32. S. 77 – 91.
44. *Burkiewicz Ł.* Polski ruch pielgrzymkowy do Ziemi Świętej w okresie XII w. – koniec XVIII w. Syntetyczne ujęcie. Polska kultura religijna. *Studia o polskiej religijności na przestrzeni wieków*; red. Ł. Burkiewicz, I. Kaczmarzyk, L. Zinkow. Kraków: Akademia Ignatianum w Krakowie, 2019. S. 41 – 66.
45. *Chareyron N.* Les pèlerins de Jérusalem au Moyen âge: l'aventure du saint voyage d'après journaux et mémoires. Paris: Imago, 2000. 296 p.
46. *Chareyron N.* Pilgrims to Jerusalem in the Middle Ages. New York: Columbia Univ. Press, 2005. 312 p.
47. *Chélini J., Branthomme H.* Drogi Boże. Historia pielgrzymek chrześcijańskich. Warszawa: PAX, 1996. 380 s.
48. *Coleman S., Elsner J.* Pilgrimage: Past and Present in the World Religions. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1995. 240 p.
49. *Denke A.* Konrad Grünembergs Pilgerreise ins Heilige Land 1486. Untersuchung. Edition und Kommentar. Wien, Böhlau-Verlag GmbH u Cie., 2011. 599 s.
50. Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej IV-VIII w.; wybór, wstęp, wprowadzenia i opracowania P. Iwaszkiewicz; przedmowa M. Starowieyski. Kraków: WAM, 2010. 320 s.
51. *Elsner J.* Piety and Passion: Contest and Consensus in the Audiences for early Christian pilgrimage. *Pilgrimage in Graeco-Roman and early Christian antiquity. Seeing the Gods*, ed. J. Elsner, I. Rutherford. Oxford: Oxford University Press, 2007. P. 407 – 434.
52. *Elsner J., Rutherford I.* Introduction. *Pilgrimage in Graeco-Roman and early Christian antiquity: Seeing the Gods*, ed. J. Elsner, I. Rutherford. Oxford: Oxford University Press, 2007. P. 1 – 38.
53. *Hasecker J.* Die Johanniter und die Wallfahr nach Jerusalem (1480 – 1522). Göttingen: V&R, 2008. 323 s.

54. *Hastetter M. C.* W drodze do miejsc świętych – krytyka chrześcijańskiego pielgrzymowania na przełomie wieków jako inspiracja do duszpasterstwa pielgrzykowego. *Peregrinus Cracoviensis*. 2015. Numer 26 (2). S. 63 – 87.
55. *Hunt E. D.* Holy Land pilgrimage in the Later Roman Empire AD 312 – 460. Oxford: Clarendon Press, 1982. 269 p.
56. *Ihumena Daniela* z ziemi ruskiej pielgrzymka do Ziemi Świętej; przekł. K. Pietkiewicz, red. J. Grzembowska, K. Pietkiewicz. Poznań: Wyd. Poznańskie, 2003. 178 s.
57. *Iwaszkiewicz P.* Wczesnochrześcijańskie opisy podróży do Ziemi Świętej. *Meander*: miesięcznik poświęcony kulturze świata starożytnego. 1990. T. 45. Nr 1. S. 13 – 19.
58. *Iwaszkiewicz P.* Wczesnochrześcijańskie i późnoantyczne łacińskie opisy podróży do Ziemi Świętej (przed wyprawami krzyżowymi). *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, red. H. Mankowska, H. Zaremska, Warszawa: Instytut Historii PAN, 1995. S. 98 – 101.
59. *Jelonek T.* Wędrówki biblijne. Kraków: WAM, 2004. 207 s.
60. *Kumor B.*, ks. Historia Kościoła: Wczesne Średniowiecze chrześcijańskie. Lublin: redakcja wydawnictw KUL, 2001. S. 207 s.
61. *Mankowska H.* Jerozolima – Rzym – Compostela. Wielkie pielgrzymowanie u schyłku średniowiecza. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008. 572 s.
62. *Maraval P.* Lieux saints et pèlerinages d'Orient. Histoire et géographie des origines à la conquête arabe. Paris: Les Editions du Cerf, 1985. 443 p.
63. *Morrison S.* Women Pilgrims in Late Medieval England: Private Piety as Public Performance. London, New York: Routledge, 2000. 208 p.
64. *Mróz F.* Polscy rycerze i pielgrzymi w drodze do Composteli – przestrzeń, sacrum, czas. Rycerze i pielgrzymi w tradycji europejskiej. Międzynarodowa konferencja naukowa 14 kwietnia 2018 roku; red. naukowa Ł. Stefaniak. Warszawa, 2018. S. 55-78.
65. *Mruk W.* Pielgrzymowanie do Ziemi Świętej w drugiej połowie XIV wieku. Kraków; *Historia Iagellonica*, 2001. 220 s.
66. *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*; pod red. H. Manikowskiej, H. Zaremskiej. Warszawa: Instytut Historii PAN, 1995. 349 s.
67. *Pielgrzymki w kulturze średniowiecznej Europy. Materiały XIII Seminarium Mediewistycznego*, red. J. Wiesiołowski. Poznań: PTPN, 1993. 229 s.
68. *Pilger und Forscher im Heiligen Land. Reiseberichte aus Palästina, Syrien und Mesopotamien vom 11. bis 20. Jahrhundert in Briefen und Tagebüchern*; hrsg von E. Wolf-Crome. Gießen: Wilhelm Schmitz, 1977. XLIII, 584 s.
69. *Pilgrimage in Graeco-Roman and early Christian antiquity: Seeing the Gods*; ed. J. Elsner, I. Rutherford. Oxford, 2007. XVII, 513 p.
70. *Podolska J.* Pielgrzymi polscy w Ziemi Świętej 1350–1450. *Peregrinus Cracoviensis*. 1996. Nr 4. S. 213 – 223.
71. *Quirini-Popławska D.* Wenecja jako etap podróży do Ziemi Świętej (XIII–XV w.). *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*. Warszawa: Instytut Historii PAN, 1995. S. 126–143.

72. Röhrich R. Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande. Charleston: BiblioBazaar, 2009. 366 s.
73. Samson-Himmelstjerna C. Deutsche Pilger des Mittelalters im Spiegel ihrer Berichte und der mittelhochdeutschen erzählenden Dichtung. Berlin: Duncker a. Humblot GmbH, 2004. 328 s. (Berliner Historische Studien. Band 37).
74. Starnawska M. Das Phänomen der Pilgerfahrten in der deutschen und polnischen Kultur des Mittelalters und der Frühen Neuzeit. Biuletyn Polskiej Misji Historycznej/Bulletin der polnischen Historischen Mission. 2015. Nr 10. S. 25-62.
75. Starowieyski M. Pielgrzymki do Ziemi Świętej w wiekach II – IV a Biblia. Bobolanum. 1993. Nr 4. S. 146 – 159.
76. Starowieyski M. Pielgrzymka Egerii. Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy. Warszawa: Instytut Historii PAN, 1995. S. 89–97.
77. Starowieyski M. Caelestis urbs Hierusalem. Warszawskie Studia teologiczne. 2017. Numer specjalny. S. 351 – 365.
78. Strzelczyk J. «Pielgrzymka nie zna granic». Pielgrzymki w Europie średniowiecznej. Mnisi i pielgrzymki w średniowieczu. Łąd na szlakach kulturowych Europy; red. M. Brzostowicz, H. Mizerska, Wrzesiński. Poznań – Łąd, 2007. S. 31 – 40.
79. Sumption J. Pilgrimage: an image of mediaeval religion. Lanham: Rowman a. Littlefield, 1975. 391 p.
80. Sumption J. Pilgrimage. London: Faber a. Faber, 2002. 400 p.
81. Sumption J. The Age of Pilgrimage: The Medieval Journey to God. Mahwah: Hidden Spring, 2003. IV, 567 p.
82. Św. Grzegorz z Nyssy, Wybór pism. Warszawa: PAX, 1963. 237 s.
83. The Pilgrimage of the Russian Abbot Daniel in the Holy Land 1106 -1107 A. D.; trans. C. W. Wilson. London: [s. n.], 1888. XV, 108 p.
84. Webb D. Pilgrims and Pilgrimage in the Medieval West. London: Bloomsbury Academic, 2001. 304 p.
85. Wilkinson J. Jerusalem Pilgrims before the Crusades. Warminster: Aris & Phillips Ltd, 2002. 420 p.
86. Wipszycka E. Pielgrzymki starożytne: problemy definicji i cezur. Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy; red. H. Manikowska, H. Zaremska. Warszawa: Instytut Historii PAN, 1995. S. 17 – 28.
87. Wojciechowski L. Średniowieczne ośrodki pielgrzymkowe związane z relikwiami Męki Pańskiej. Mnisi i pielgrzymki w średniowieczu. Łąd na szlakach kulturowych Europy; red. M. Brzostowicz, H. Mizerska, Wrzesiński. Poznań – Łąd, 2007. S. 41 – 59..

References:

1. Bilous, P, 1997. Palomnytskyi zhanr v istorii ukrainskoi literatuty [Pilgrimage genre in the history of Ukrainian literature], Zhytomyr: [b. v.], 158 s. [in Ukrainian].
2. Bilous, P, 1998. Ukrainska palomnytska proza: Istoriia zhanru [Ukrainian pilgrimage prose: History of the genre], Kyiv: [b. v.], 127 s. [in Ukrainian].

3. Bilous, P., 2013. Tiazhinnia Sviatoi Zemli. Ukrainska palomnytska proza [Gravity of the Holy Land. Ukrainian pilgrimage prose], Kyiv: Akademvydav, 205 s. [in Ukrainian].
4. Voitovych, L. V., Domanovskyi, A. M., [ta in.], 2011. Istoriia Vizantii. Vstup do vizantynistyky [History of Byzantium. Introduction to Byzantine Studies]; za red. S. B. Sorochana i L. V. Voitovycha, Lviv: Apriori, 880 s. [in Ukrainian].
5. Hotun, I. A., 2017. Blyzkoskhidni palomnytski khrestyky z pivdennoruskykh selyshch [Middle Eastern pilgrimage crosses from South Russian villages], Skhidnyi svit, nr 1 – 2, s. 111 – 130 [in Ukrainian].
6. Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Hun, M. O., Sukhonos, 2018. Serednovichne khrystyianske palomnytstvo i dvi znakhidky z Khodosivky [Medieval Christian pilgrimage and two finds from Khodosivka], Arkheolohiia, nr 1 s. 68 – 90 [in Ukrainian].
7. Hupalo, V., 2017. Khristianskii relikvii iz kniazheskogo Zvenigoroda [Christian relics from princely Zvenigorod], V kamne i bronze; sb. st. v chest Anny Peskovo; red. A. Ye. Musin, O. V. Shcheglova, Sankt-Peterburg, s. 117 – 123 [in Russian].
8. Darkevich, V. P., 2005. Argonavty Srednevekovia [Argonauts of the Middle Ages], 2-e izd. ispr. i dop., Moskva: Universitet, 254 s. [in Russian].
9. Dobiash-Rozhdestvenska, O. A., 1924. Zapadnye palomnichestva v sreniie veka [Western pilgrimages in the Middle Ages], Peterburg: Brokgauz-Efron, 72 s. [in Russian].
10. Dublianskyi, A., 1962. Ukrainski sviati [Ukrainian saints], Miunkhen, 99 s. [in Ukrainian].
11. Diukova, E., 2010. Palomnytskyi zhanr na perekhresti kulturnykh tradytsii Tsentralnoi i Zakhidnoi Yevropy XV – XVII st.: “Apolohiia” Meletiiia Smotrytskoho, “Perehrynatsiia” Mykolaia Kryshstofa Radzyvila, anonimne “Slovo pro yakohos startsia” [Pilgrimage genre at the crossroads of cultural traditions of Central and Western Europe of the 16th and 17th centuries: «Apology» by Meletius Smotrytskyi, «Peregrination» by Mykolay Kryshstof Radzyvil, anonymous «Word about some old man there»], Slovo i chas, nr 7, s. 59 – 70 [in Ukrainian].
12. Zavhorodnii, Yu., 2004. Ihumen Danylo – davnoruskyi vzirets palomnytskoho dosvidu [Abbot Danylo is an ancient Russian model of pilgrimage experience], Horskyi B., Vdovyna O., Zavhorodnii Yu., Kyrychok O., Davnoruski lubomudry, Kyiv: Akademiia, s. 110 – 160 [in Ukrainian].
13. Zavhorodnii, Yu., 2006. Frosyna Polotska: palomnytskyi dosvid sviatosti [Frosina of Polotsk: a pilgrimage experience of holiness], Davnoruske lubomudriie: teksty i konteksty; uporiad. O. Vdovyna, Yu. Zavhorodnii, Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia, s. 160 – 175 [in Ukrainian].
14. Zhylenko, I., 2011. Zhyttiie prp. Yefrosynii Polotskoi v “Zhytiiakh sviatykh” svt. Dymytriiia Tuptala [Lives St. Ephrosynia of Polotsk in the «Lives of the Saints» of St. Dimitrii Tuptala], Nestorivski studii. Yefrosyniia Polotska v istorii Pravoslavia. Dopovidi naukovtsiv VIII Nestorivskykh studii, Kyiv: Nats. Kyievo-Pecherskyi istoriko-kult. Zapovidnyk, s. 23 – 40 [in Ukrainian].

15. Zhytiie i khodinnia Danyla, Ruskoi zemli ihumena [The life and conduct of Danylo, hegumen of the Russian land], 2001. Tysiacha rokiv ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky: u 9-ty t., Kyiv: Dnipro, t. 1: X – XV st., s. 373 – 392 [in Ukrainian].
16. Zhytiie prepodobnoi Yefrosinii igumenii Polotskoi [Life of St. Euphrosyne, Abbess of Polotsk], 1999. Zhytiia sviatykh na russkom yazyke, izlozhennyye po rukovodstvu Chetikh Minei st. Dimitriia Rostovskogo, Kiev: Kiev-Pecherskaia lavra, t. 9, mai, s. 664–675 [in Russian].
17. Latyhina, N., A., 2016. Islam: shlahk kriz stolittia: monohrafiia [Islam: a journey through the ages: a monograph], Kyiv: Kyiv. nats. torh.-ekon. un-t, 360 s. [in Ukrainian].
18. Le Goff, Zh., 1992. Hsivilizatsiia srednevekovogo Zapada [Civilization of the Medieval West]; per. z frants., Moskva: Progress, Progress-Akademiia, 376 s. [in Russian].
19. Lorts, Y., 1999. Istoriia Tserkvi, rassmotrennaia s istoriiei idei [The history of the Church, considered with the history of ideas]: per. s nem., Moskva: Khristiaskaia Rossiia, t. 1: Drevnost i sredniie veka, 530 s. [in Russian].
20. Luchitskaia, S. I., 2003. Palomnichestvo [Pilgrimage], Slovar srednevekovoi kultury; pod obshchei red. A. Ya. Gurevicha, Moskva: ROSSPEN, s. 337 – 342 [in Russian].
21. Malet, E. I., 2000. Khozheniia russkikh puteshestvennikov XII – XV vv. [Journeys of Russian travelers of the XII - XV centuries], Moskva: IPI RAN, 206 s. [in Russian].
22. Malet, E. I., 2005. Antologiiia khozhenii russkikh puteshestvennikov XII – XV vekov. Issledovaniie, teksty, kommentarii; otv. red. A. N. Sakharov, Moskva: Nauka, 440 s. [in Russian].
23. Mudarevych, V., 2011. Vyvchennia “Khodzhennia ihumena Danyila” do Sviatoi Zemli u 50 – 80-kh rr. XX st. [Study of «Higumen Daniel’s Journey» to the Holy Land in the 1950s - 1980s of the 20th century], Relihiia ta sotsium, nr 1 (5), s. 96 – 101 [in Ukrainian].
24. Mudarevych, V., 2011. Fenomen khrystyianskoho palomnytstva : motyvatsiini aspekty [The phenomenon of Christian pilgrimage: motivational aspects. Religion and society], Relihiia ta sotsium, nr 2 (6), s. 38 – 43 [in Ukrainian].
25. Musin, A. E., 1999. Arkheologiiia drevnerusskogo palomnichestva v Sviatuiu Zemlu v XII – XV vekakh [Archeology of the ancient Russian pilgrimage to the Holy Land in the XII-XV centuries], Bogoslovskie trudy, t. 35. K 150-letiiu Russkoi Dukhovnoi missii v Ierusalime (1847 – 1997), s. 92 – 110 [in Russian].
26. Nestor, 2001. Zhytiie prepodobnoho ottsia nashoho Feodosiia, ihumena Pecherskoho [Lives our venerable father Theodosius, hegumen of Pechersk], Tysiacha rokiv ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky: u 9-ty t., Kyiv: Dnipro, t. 1: X – XV st., s. 302 – 343 [in Ukrainian].
27. Ostrogorskyi, G., 2002. Istoriia Vizantii [History of Byzantium]; vyd. 3-e, dop.; per. z nim., Lviv: Litopys, 608 s. [in Ukrainian].
28. Pentkovskii, A. M., 1999. Istoriko-liturgicheskii analiz povestvovaniia ihumena Daniila “O svete Nebesnom, kako skhodit ko Grobu Gospodniu” [Historical and liturgical analysis of the narration of Abbot Daniel «On the light of Heaven, how

- it descends to the Holy Sepulcher»], *Bogoslovskieie trudy*, t. 35. K 150-letiiu Russkoi Dukhovnoi missii v Ierusalime (1847 – 1997), s. 145 – 161 [in Russian].
29. *Peskova, A. A.*, 2001. Palomnicheskie relikvii Sviatoi Zemli v drevnerusskom gorode [Pilgrimage relics of the Holy Land in the ancient Russian city], *Piligrimy: istoriko-kulturnaia rol palomnichestva; nauch. red. V. N. Zalesskaia, Sankt-Peterburg: izd-vo Gos. Ermitazha*, s. 113 – 126 [in Russian].
 30. *Podskalski, G.*, 1996. Khristianstvo i bogoslovskaia literatura v Kievskoi Rusi (988 – 1237) [Christianity and theological literature in Kievan Rus (988 – 1237)]; izd. 2-e, Sankt-Peterburg: Vizantinorossika, XX, 572 s. [in Russian].
 31. *Popovych, Ya.*, 2014. Palomnytstvo u pannokhrystianskyi period [Pilgrimage in the early Christian period], *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka*, vyp. 6, s. 68 – 73 [in Ukrainian].
 32. *Puteshestviie ihumena Daniila po Sviatoi Zemle v nachale XII v. (1113 – 1115)* [Journey of Abbot Daniel in the Holy Land at the beginning of the 12th century. (1113 – 1115)], 1864, Sankt-Peterburg: tip. Imperatorskoi Akademii Nauk, XIV, 193 s. [in Russian].
 33. *Rozhdestvenskaia, M. V.*, 1994. Obraz Sviatoi Zemli v drevnerusskoi literature [The Image of the Holy Land in Old Russian Literature], *Ierusalim v russkoi kulture; red. A. I. Batalov, A. M. Lidov, Moskva: ROSSPEN*, s. 8 – 14 [in Russian].
 34. *Sokrat Skholastik*, 1996. Tserkovnaia istoriia [Church history]: [per. s grech.], Moskva: ROSSPEN, 368 s. [in Russian].
 35. *Feodorit, episkop Kirskii*, 1993. Tserkovnaia istoriia [Church history]: [per. s grech.], Moskva: ROSSPEN, 237 s. [in Russian].
 36. “Khozhdeniie” igumena Daniila. Kommentarii [«Walking» of Abbot Daniel. Comments], 1978. *Pamiatniki literatury Drevnei Rusi, Moskva: Nauka*, s. 25 – 114 [in Russian].
 37. Khozhdeniie arhimandrita Agrefenia obiteli Presvatiia Bogorodizhy (okolo 1370 g.) [Walking of Archimandrite Agrefenia of the Monastery of the Most Holy Theotokos (about 1370)]; pod red. Arhimandrita Leonoda, 1896. *Pravoslavnyi Palestinskii Sbornik*, t. XVI, vyp. 3 (48), X, 36 s. [in Russian].
 38. Khozhdeniia Agrifeniia v Palestinu: (Tekst i arkheografich. primech. Prokofeva N. I.) [Walking of Agrifenius to Palestine: (Text and archaeographic note. Prokofiev N.I.)], 1975. *Literatura Drevnei Rusi, Moskva*, vyp. 1, s. 136 – 151 [in Russian].
 39. “Khozhdeniie” igumena Daniila v Sviatuiu Zemlu v nachale XII v.; otv. red. G. M. Prokhorov [«Journey» of Father Superior Daniel to the Holy Land at the beginning of the 12th century], 2007. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Olega Abyshko, 416 s. [in Russian].
 40. Khozhdeniie Daniila, igumena Russkoi zemli [Journey of Daniel, abbot of the Russian land], 1984. *Kniga khozhenii: Zapiski russkikh puteshestvennikov XI – XV vv.; sost., podgot. teksta, per., vstup. statia i komment. N. I. Prokofev, Moskva: Sovenskaia Rossiia*, s. 27 – 267 [in Russian].
 41. *Erminii Sozomen Salaminskii*, 1851. Tserkovnaia istoriia [Church history], Sankt-Peterburg: tip. Fishera, 636 s. [in Russian].

42. *Bilska-Wodecka, E.*, 2003. Kalwarie europejskie. Analiza struktury, typów i genezy, Kraków; IGiGP, 192 s. [in Polish].
43. *Bulas, R.*, 2012. Chrześcijańskie itineraria do miejsc świętych od II do VIII wieku, *Vox Patrium*, t. 59 nr 32, s. 77 – 91 [in Polish].
44. *Burkiewicz, Ł.*, 2019. Polski ruch pielgrzymkowy do Ziemi Świętej w okresie XII w. – koniec XVIII w. Syntetyczne ujęcie, Polska kultura religijna. Studia o polskiej religijności na przestrzeni wieków; red. Ł. Burkiewicz, I. Kaczmarzyk, L. Zinkow, Kraków: Akademia Ignatianum w Krakowie, s. 41 – 66 [in Polish].
45. *Chareyron, N.*, 2000. Les pèlerins de Jérusalem au Moyen âge: l'aventure du saint voyage d'après journaux et mémoires, Paris: Imago, 296 p. [in French].
46. *Chareyron, N.*, 2005. Pilgrims to Jerusalem in the Middle Ages, New York: Columbia Univ. Press, 312 p. [in English].
47. *Chélini, J., Branthomme, H.*, 1996. Drogi Boże. Historia pielgrzymek chrześcijańskich, Warszawa: PAX, 380 s. [in Polish].
48. *Coleman, S., Elsner, J.* 1995. Pilgrimage: Past and Present in the World Religions, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 240 p. [in English].
49. *Denke, A.* 2011. Konrad Grünembergs Pilgerreise ins Heilige Land 1486, Untersuchung. Edition und Kommentar, Wien, Böhlau-Verlag GmbH u. Cie., 599 s. [in German].
50. Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej IV-VIII w.; wybór, wstęp, wprowadzenia i opracowania P. Iwaszkiewicz; przedmowa M. Starowieyski, 2010. Kraków: WAM, 320 s. [in Polish].
51. *Elsner, J.*, 2007. Piety and Passion: Contest and Consensus in the Audiences for early Christian pilgrimage, *Pilgrimage in Graeco-Roman and early Christian antiquity. Seeing the Gods*, ed. J. Elsner, I. Rutherford, Oxford: Oxford University Press, p. 407 – 434 [in English].
52. *Elsner, J., Rutherford, I.* 2007. Introduction. Pilgrimage in Graeco-Roman and early Christian antiquity: Seeing the Gods, ed. J. Elsner, I. Rutherford, Oxford: Oxford University Press, p. 1 – 38 [in English].
53. *Hasecker, J.*, 2008. Die Johanniter und die Wallfahr nach Jerusalem (1480 – 1522), Göttingen: V&R, 323 s. [in German].
54. *Hastetter, M. C.*, 2015. W drodze do miejsc świętych – krytyka chrześcijańskiego pielgrzymowania na przełomie wieków jako inspiracja do duszpasterstwa pielgrzykowego, *Peregrinus Cracoviensis*, nr 26 (2), s. 63 – 87 [in Polish].
55. *Hunt, E. D.*, 1982. Holy Land pilgrimage in the Later Roman Empire AD 312 – 460, Oxford: Clarendon Press, 269 p. [in English].
56. *Ihuma Daniela z ziemi ruskiej pielgrzymka do Ziemi Świętej*; przekł. K. Pietkiewicz, red. J. Grzybewska, K. Pietkiewicz, 2003. Poznań: Wyd. Poznańskie, 178 s. [in Polish].
57. *Iwaszkiewicz, P.*, 1990. Wczesnochrześcijańskie opisy podróży do Ziemi Świętej, *Meander: miesięcznik poświęcony kulturze świata starożytnego*, t. 45. nr 1, s. 13 – 19 [in Polish].
58. *Iwaszkiewicz, P.*, 1995. Wczesnochrześcijańskie i późnoantyczne łacińskie opisy podróży do Ziemi Świętej (przed wyprawami krzyżowymi), *Peregrinationes*.

- Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy, red. H. Mankowska, H. Zaremska, Warszawa: Instytut Historii PAN, s. 98 – 101 [in Polish].
59. *Jelonek, T.*, 2004. Wędrowki biblijne, Kraków: WAM, 207 s. [in Polish].
 60. *Kumor, B.*, ks. 2001. Historia Kościoła: Wczesne Średniowiecze chrześcijańskie, Lublin: redakcja wydawnictw KUL, s. 207 s. [in Polish].
 61. *Mankowska, H.*, 2008. Jerozolima – Rzym – Compostela. Wielkie pielgrzymowanie u schyłku średniowiecza, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 572 s. [in Polish].
 62. *Maraval, P.*, 1985. Lieux saints et pèlerinages d'Orient. Histoire et géographie des origines à la conquête arabe, Paris: Les Editions du Cerf, 443 p. [in French].
 63. *Morrison, S.*, 2000. Women Pilgrims in Late Medieval England: Private Piety as Public Performance. London, New York: Routledge, 208 p. [in English].
 64. *Mróz, F.*, 2018. Polscy rycerzy i pielgrzymi w drodze do Composteli – przestrzeń, sacrum, czas, Rycerzy i pielgrzymi w tradycji europejskiej. Międzynarodowa konferencja naukowa 14 kwietnia 2018 roku; red. naukowa Ł. Stefaniak, Warszawa, s. 55 – 78 [in Polish].
 65. *Mruk, W.*, 2001. Pielgrzymowanie do Ziemi Świętej w drugiej połowie XIV wieku, Kraków; Historia Iagellonica, 220 s. [in Polish].
 66. Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy; pod red. H. Manikowskiej, H. Zaremskiej, 1995. Warszawa: Instytut Historii PAN, 349 s. [in Polish].
 67. Pielgrzymki w kulturze średniowiecznej Europy. Materiały XIII Seminarium Mediewistycznego, red. J. Wiesiołowski, 1993. Poznań: PTPN, 229 s. [in Polish].
 68. Pilger und Forscher im Heiligen Land. Reiseberichte aus Palästina, Syrien und Mesopotamien vom 11. bis 20. Jahrhundert in Briefen und Tagebüchern; hrsg von E. Wolf-Crome, 1977. Gießen: Wilhelm Schmitz, XLIII, 584 s. [in German].
 69. Pilgrimage in Graeco-Roman and early Christian antiquity: Seeing the Gods; ed. J. Elsner, I. Rutherford, 2007. Oxford: Oxford University Press, XVII, 513 p. [in English].
 70. *Podolska, J.*, 1996. Pielgrzymi polscy w Ziemi Świętej 1350–1450, Peregrinus Cracoviensis, nr 4, s. 213 – 223 [in Polish].
 71. *Quirini-Popławska, D.*, 1995. Wenecja jako etap podróży do Ziemi Świętej (XIII–XV w.), Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy, Warszawa: Instytut Historii PAN, s. 126–143 [in Polish].
 72. *Röhricht, R.*, 2009. Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande, Charleston: BiblioBazaar, 366 s. [in German].
 73. *Samson-Himmelstjerna, C.*, 2004. Deutsche Pilger des Mittelalters im Spiegel ihrer Berichte und der mittelhochdeutschen erzählenden Dichtung, Berlin: Duncker a. Humblot GmbH, 328 s. (Berliner Historische Studien. Band 37) [in German].
 74. *Starnawska, M.*, 2015. Das Phänomen der Pilgerfahrten in der deutschen und polnischen Kultur des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Biuletyn Polskiej Misji Historycznej/Bulletin der polnischen Historischen Mission, nr 10, s. 25 – 62 [in German].

75. *Starowieyski, M.*, 1993. Pielgrzymki do Ziemi Świętej w wiekach II – IV a Biblia, Bobolanum, nr 4, s. 146 – 159 [in Polish].
76. *Starowieyski, M.*, 1995. Pielgrzymka Egerii, Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy, Warszawa: Instytut Historii PAN, s. 89–97 [in Polish].
77. *Starowieyski, M.*, 2017. Caelestis urbs Hierusalem. Warszawskie Studia teologiczne, numer specjalny, s. 351 – 365 [in Polish].
78. *Strzelczyk, J.*, 2007. «Pielgrzymka nie zna granic». Pielgrzymki w Europie średniowiecznej. Mnisi i pielgrzymki w średniowieczu. Łąd na szlakach kulturowych Europy; red. M. Brzostowicz, H. Mizerska, Wrzesiński, Poznań – Łąd, s. 31 – 40 [in Polish].
79. *Sumption, J.*, 1975. Pilgrimage: an image of mediaeval religion, Lanham: Rowman a. Littlefield, 391 p. [in English].
80. *Sumption, J.*, 2002. Pilgrimage, London: Faber a. Faber, 400 p. [in English].
81. *Sumption, J.*, 2003. The Age of Pilgrimage: The Medieval Journey to God, Mahwah: Hidden Spring, IV, 567 p. [in English].
82. *Św. Grzegorz z Nyssy*, 1963. Wybór pism, Warszawa: PAX, 237 s. [in Polish].
83. The Pilgrimage of the Russian Abbot Daniel in the Holy Land 1106 -1107 A. D.; trans. C. W. Wilson, 1888. London: [s. n.], XV, 108 p. [in English].
84. *Webb, D.*, 2001. Pilgrims and Pilgrimage in the Medieval West, London& Bloomsbury Academic, 304 p. [in English].
85. *Wilkinson J.* Jerusalem Pilgrims before the Crusades, Warminster: Aris & Phillips Ltd, 2002. 420 p. [in English].
86. *Wipszycka, E.* 1995. Pielgrzymki starożytne: problemy definicji i cezur, Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy; red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa: Instytut Historii PAN, s. 17 – 28 [in Polish].
87. *Wojciechowski, L.*, 2007. Średniowieczne ośrodki pielgrzymkowe związane z relikwiami Męki Pańskiej. Mnisi i pielgrzymki w średniowieczu. Łąd na szlakach kulturowych Europy; red. M. Brzostowicz, H. Mizerska, Wrzesiński, Poznań – Łąd, s. 41 – 59 [in Polish].